

ОЛЕКСАНДР БІЛЕЦЬКИЙ ЯК ЛІТЕРАТУРНИЙ КРИТИК: 1920-ті РОКИ

У статті аналізується літературно-критичний доробок Олександра Білецького 1920-х років. У центрі уваги автора - концепція розвитку української поезії перших двох десятиліть ХХ ст. та української прози 1920-х, обґрунтована в статтях О.Білецького, а також індивідуальний стиль критика.

У критику Олександр Білецький прийшов від університетської кафедри, маючи великий багаж праць з історії та теорії літератури.

Нашадок козацького роду, він народився далеко від України, в Казані. Проте з 16-річного віку життя Білецького тісно пов'язалося з Харковом, де він завершував навчання в гімназії, а потім здобував філологічну освіту в університеті. Дебютував у науці ще в студентські роки дослідженням "Легенда про Фауста в зв'язку з історією демонології", яке було відзначене золотою медаллю. Одне з ранніх дослідницьких захоплень О.Білецького - поезія Симеона Полоцького.

Проте коло його зацікавлень стрімко розширювалося: історія мистецтва, археологія, мови, сучасний театр, література російська, французька, англійська і, зрештою, українська. Надзвичайно широкий діапазон наукових інтересів, феноменальна пам'ять, блискучий ораторський таланти, неабияка ерудиція - все це риси образу Білецького-вченого і педагога. Втім, жити й працювати йому довелося в кількох історичних епохах, звідси - разюча суперечливість шляху, пройденого вченим. Тоталітарна доба пригнітила його блискучий талант: у 1930-1950-х рр. О.Білецькому дісталася роль речника вульгарного "марксистського літературознавства".

Наукова і частково літературно-критична спадщина вченого найповніше представлена у зібранні його праць у п'яти томах (К., "Наукова думка", 1965-1966) та збірнику *"Літературно-критичні статті"* (К., "Дніпро", 1990). Яскравій особистості визначного філолога присвячено збірник спогадів та статей *"Про Олександра Білецького"* (К., "Радянський письменник", 1984), у якому вміщено роздуми й мемуари як друзів та учнів вченого (М.Гудзій, М.Рильський, Ю.Смолич, Л.Була-

ховський, І.Айзеншток, Л.Новиченко та ін.), так і двох його синів - Платона й Андрія, які також стали видатними вченими...

Протягом 1920-х років О.Білецький надрукував низку ґрунтовних статей з теорії літератури ("Новітні течії російської науки про літературу", "Потебня і наука історії літератури в Росії", "Про одне з чергових завдань історико-літературної науки (вивчення історії читача)", видав дослідження "В майстерні художника слова", присвячене питанням психології творчості, а також опублікував фрагменти своєї магістерської дисертації "Епізод з історії російського романтизму. Російські письменники 1830-1860-х рр." У них він не тільки розробляв конкретні літературознавчі проблеми, а й намічав цілі напрямки досліджень на тривалу перспективу.

О.Білецький не входив ні до яких літературних організацій, залишаючи за собою право бути "вільним критиком", погляди якого не пов'язані якимись маніфестами чи "платформами". "Я, нижчепідписаний, не належу ні до плужан, ні до тих, іже з ними. Я, так би мовити, сторонній свідок", - не без іронії казав він [1, 51], Становище "сторонньої людини" в українському літературному житті 1920-х закріплювалося за О.Білецьким його статусом університетського професора, який до української літератури і справді прийшов мовби "збоку": основним фахом цього вченого-філолога була історія російської та зарубіжних літератур.

Перші літературно-критичні статті О.Білецького почали з'являтися невдовзі після громадянської війни. Присвячені вони переважно тогочасній українській літературі, хоча й про свій "основний фах" критик не забував (див., напр., його статтю "Сучасне письменство Заходу (Р.Роллан, Г.Уельс,

Е.Сінклер)" - "Червоний шлях", 1923, № 9; 1924, № 3, № 6).

Упродовж 1920-х років у журналах, газетах, збірниках часто друкувалися рецензії О.Білецького на нові видання творів М.Хвильового, М.Зерова, Д.Загула, І.Кулика, огляди української поезії, прози та драматургії, розвідки про зарубіжну літературу. До української літературно-критичної класики ХХ ст. можна зарахувати дві синтетичні статті О.Білецького - "Двадцять років нової української лірики (1903-1923)" (альманах "Плуг. Збірник перший". - Х., 1924) та "Проза взагалі й наша проза 1925 року" ("Червоний шлях", 1926, № 2, 3). До п'ятитомного зібрання праць ученого потрапила тільки друга з них, та й то в "усіченому" вигляді. Адже писав О.Білецький про таких поетів і прозаїків, як Б.Лепкий, В.Пачовський, Г.Чупринка, М.Хвильовий, М.Івченко, яких в історіях української літератури, виданих в УРСР протягом 1930-1980-х рр., прийнято було оминати, або ж шельмувати. Навіть у збірнику 1984 р. ("Про Олександра Білецького") Л.Новиченко обережно говорив про "хисткість критеріїв, у згоді з якими визначалося поняття нової української лірики" у "відомій праці" О.Білецького 1924 р. [2, 40].

А "хисткості" якраз і не було: новою критик не вагаючись називав українську лірику доби модернізму. Межовим же знаком в історії українського модернізму О.Білецький вважав 1903 рік. "З 1903 року можна починати історію українського "модернізму", - стверджував він, - бо в цьому році, як убачимо, вперше виразно визначився в нашій літературі той перелом, коли вона вийшла на новий шлях" [1, 17]. О.Білецький констатував кризу народницького дискурсу в українській літературі. Колізія двох принципів (перший - "мистецтво служить народові", другий - "поезія сама собі ціль") відбилася, зокрема, в дискусії "старого народника" І.Франка та "молодого поета" М.Вороного, яка нагадала критикові суперечку про завдання мистецтва у добу романтиків і парнасців.

Досить стримано оцінюючи поезію М.Вороного ("типовий еkleктик", "час поставився без жалю до "краси" Вороного-поета...), Білецький, разом з тим, віддавав належне його спробам ініціювати "перехід української поезії з села до міста, від банальних переспівів народної пісні, що вмирала у самому народі, й

батька Шевченка - до мотивів і форм загальноєвропейської лірики" [1, 21].

"Європеїзація української поезії - ось одна з заслуг українського модернізму", - робив висновок О.Білецький (відзначаючи, до речі, й неабияку роль "старого народника" І.Франка в цьому процесі). Якраз така точка зору вважалася в радянському літературознавстві з його "реалізоцентризмом" хисткою. Цьому не варто дивуватися, адже й саме гасло "Мистецтво служить народові!" протягом кількох десятиліть входило до компартійної риторики.

О.Білецький цілком *прихильно ставився* до прагнення "нових поетів" "звільнитися від пут шаблону". Під таким кутом зору в його статті і розглядається іоезія М.Вороного, А.Кримського, Лесі Українки, "молодомузівців" П.Карманського та В.Пачовського, М.Філянського, О.Олеся, Г.Чупринки. Стаття "Двадцять років нової української лірики" - це, власне, невеликі аналітичні етюди, що містять блискучі за своєю точністю характеристики не менш як двох десятків поетів, і серед них - таких яскраво-талановитих, як П.Тичина, М.Семенко, М.Рильський, В.Еллан, М.Йогансен, В.Сосюра... Більшість із них у 1923 р. були ще зовсім молодими. Але і про старших, і про молодших, і про тих, що відійшли у вічність, О.Білецький писав з однаковою принциповістю, помічаючи сильні сторони їх обдарувань і, водночас, не оминаючи слабину.

"Справжніми шедеврами" він називав драматичні твори Лесі Українки, а ось у її ліриці зауважував "розтягливість, прозаїзми", бідність рим, одноманітність ритму.

Захоплювався раннім П.Тичиною, "найсильнішим дотепер з українських поетів ХХ століття взагалі". Чотири перші збірки цього поета давали О.Білецькому підстави вважати, що його "талант не тільки українського, але - без ніякої гіперболи - загальноєвропейського значення". Йшлося, нагадаємо, про 32-річного автора, творчість якого О.Білецький *чи не першим зумів співвіднести з поетичними явищами Європи*. "Поезія Тичини породилася з духу музики", - читаємо в статті. Проте констатацією безпрецедентної музичальності українського поета критик не обмежується, вбачаючи в Тичині і "чудесного лірика природи", і "філософа, деякими рисами близького до Сквороди", і, водночас, людину, "що вже відчула важку ходу "чугунного Ренесансу", селянина, який "протестує з глибини душі", бачачи

неминучу перемогу міста, машини, ... колективу над персоною" [1, 35–36].

О.Білецький проникливе помітив "зіщуленість" поетової музи, ознаки внутрішньої боротьби, - проте вирішив, що до 1923 р. та боротьба завершилася прийняттям і виправданням революції. Хоча П.Тичина наступних років не до кінця "виправдає" таку оцінку критика - його "внутрішня боротьба" матиме драматичні продовження, які, зрештою, закінчатся "корозією таланту" (М.Коцюбинська). Якихось принципових застережень поетові О.Білецький не робить, за винятком хіба що досить прозріливого нагадування про небезпеку надміру *раціонального* філософування, яке пригнічує поетичну *стихію*.

Засвоєння "нової релігії" доби у Тичини йшло не без раціональних зусиль - він таки змушував себе повірити у правильність та незворотність соціалістичного "катехізису". Білецький, як бачимо, відчув певну силуваність "планетарної філософії" П.Тичини, яка починала сковувати поета.

Інколи, коли О.Білецький переходить на критичний тон, з'являється його знаменита, відзначена ще Ю.Смоличем, "вольтерівська" іронія. "Це не музика, а дзеленькання дзвоників", - пише він про "мелодійність" Г.Чупринки [1, 28]. А ось про "безвихідність і безнадійність" любовної лірики П.Карманського: "по серцю [його] пройшов гострим плугом відчай, де все в уламках, в руїні, в попелі, хоча про все це (про муки кохання. - В.П.) говориться з такою афектацією, так елегантно, що зачитавши книжку, ми вже не боїмося ні за себе, ні за самого поета..." [1, 25].

У статті про "двадцять років української лірики" органічно поєдналися *аналіз* і *синтез*, *панорама* - і невеликі, проте місткі літературні *портрети*. Можливості "*бінокля*" і "*мікроскопа*" в О.Білецького забезпечили всебічне висвітлення головного естетичного конфлікту в українській поезії 1903-1923 рр., пов'язаного з подоланням інерції народницької традиції і спробами модернізації лірики. (Соломія Павличко в своїй відомій праці "Дискурс модернізму в українській літературі", як бачимо, починала там, де зупинився О.Білецький!)

Модернізацію красного письменства О.Білецький не зводив до естетики модернізму, розуміючи цей процес ширше і розглядаючи його в контексті тодішніх художніх шукань прозаїків, поетів і драматургів, а також дис-

кусій критиків про нову революційну (пролетарську) літературу.

У статті "Про прозу взагалі і нашу прозу 1925 року" він навіть не без пафосу висловив думку, що епоха модернізму завершується. На тлі радикальних гасел "революціонерів" 1920-х О.Білецький із його закликами "читати класиків, та не класиків кінця ХІХ сторіччя, а класиків античних" [1, 53]; з його нагадуваннями про "стару "філантропічну" літературу", яка пробуджувала "інтерес і співчуття до людської особистості" (на відміну від новомодної зосередженості на "звірячій стихії в людині" [1, 58]), з його констатаціями кризи "художньої прози сучасного Заходу" і такої ж кризи в російській літературі [1, 54], - такий О.Білецький виглядав як "консерватор", який обстоює цінності, випробувані часом. Цей його здоровий "консерватизм" був своєрідною протиотрутою, покликаною нейтралізувати лівацькі "заскоки", надто ж у питаннях, що стосувалися культурної спадщини, стосунків "пролетарської" літератури з класичною традицією. Адже атмосфера українського літературного життя була ще розпечена гаслами на зразок того, що його 1919 р. виголошував Г.Михайличенко: "Пролетарське мистецтво має перед собою порожнє місце" [3, 28].

О.Білецький дотримувався протилежної думки. Тому, оглядаючи прозу 1925 р. і радіючи зростаючій кількості свідчень "ренесансу українського художнього слова", він, зокрема, наголошував на актуальності для української прози: а/ проблеми *сюжету* і б/ проблеми *психологізму*. Розливи ліричної стихії в малих оповідних формах, культ безсюжетності (точніше було б сказати - безфабульності), формалістичні фокуси у поєднанні з мимовільною даниною традиціям народницької белетристики, - усе це змушувало О.Білецького нагадувати про "значення події", фабули в художньому творі, ба - навіть про призабуте мистецтво авантюрного жанру. В цьому сенсі характерними є його посилення на експерименти російських прозаїків із групи "Серрапионовые братья".

Цікаво, що О.Білецький брав до уваги не лише втрати, які неминуче виникають, коли до досвіду минулого ставляться як до "порожнього місця", а й фактор читача як учасника літературного процесу. Таким чином нагадувала про себе проблема *історії читача*, дослідженню якої О.Білецький у ту ж пору присвятив спеціальні праці.

І психологізм, вважав критик, "засуджено ... занадто рано" [1, 57]. Тому й нагадував про художні відкриття "визначних художників" М.Коцюбинського й В.Винниченка, констатує, що література рубежу ХІХ і ХХ століть чимало зробила для пізнання *несвідомого* і *масової психології*. Прозаїкам 1920-х пропонувалося йти далі, не забуваючи про уроки попередників.

Знову, як і в статті про лірику, О.Білецький подав низку аналітичних мікропортретів молодих письменників - цього разу М.Івченка, М.Хвильового, Б.Антоненка-Давидовича, П.Панча, О.Копиленка, І.Сенченка, В.Вражливого, О.Слісаренка, Г.Шкурупія, Ю.Яновського, Г.Косинки та О.Досвітнього. Варто акцентувати, що йшлося про авторів однієї-двох книжечок, по суті - літературних дебютантів. Тим важливіше було прозирнути в глибину творчих можливостей кожного.

Центральною постаттю в українському літературному русі 1920-х років для критика, без сумніву, був Микола Хвильовий. Йому він відводив роль "основоположника справжньої нової української прози". Підставою для такого висновку для О.Білецького були новелістичні збірки М.Хвильового "Сині етюди" та "Осінь", які "визначили все коло тем нашої революційної белетристики". Йшлося про поетизацію "муравлів революції" і загалом драматичну *романтику* перетворення світу (серед творів цього плану О.Білецький особливо виділяв новелу "Я", вважаючи, що вона "силою своєю не має собі аналогій в новітній прозі"). Йшлося також про сатиру на "безсмертну" обивательщину, що на неї націлювалось "розпечене перо" письменника. А водночас - не залишилася непоміченою і наростаюча у Хвильового драма втрати романтичного революційного ідеалу. Згодом Дмитрій Карамазов у "Вальдшнепах" кричатиме, що "революція провалюється в раковину з калом". Коли професор О.Білецький писав свій огляд прози 1925 р., цей літературний герой ще не народився, зате мотив розчарування розпадом, виродженням ідеї, яка потрапила до рук "дрібних людей", у Хвильового вже звучав наростаючи, як трагічне крещендо.

О.Білецький, втім, не обмежувався констатацією очевидного. І цікавили його не лише тематологічні аспекти новелістики М.Хвильового. Уже в 1923 р. (стаття "*В шуканнях повістярської форми*") він брався за дослідження "повістярської техніки", "форми",

літературного майстерства цього прозаїка. Факт сам по собі знаменний: Білецький привносив у поточну літературну критику дух академізму, що виявлявся, зокрема, у продовженні традицій харківської школи О.Потебні, у використанні теоретико-аналітичного інструментарію російської формалістичної школи. М.Хвильовий, за О.Білецьким, налаштований був на "деструкцію звичної повістярської форми" [1, 11]. Звідси - його (Хвильового) експериментування з "розламуванням" сюжету, ліризацією оповіді, введенням елементів гри й містифікації (наприклад, "оголення" прийому). Цінними були спостереження критика щодо характеру імпресіонізму М.Хвильового, симбіозу різних стилевих стихій у його прозі, - причому, цінними і в сенсі збагачення *методології* української літературної критики 1920-х.

О.Білецький, як уже сказано, підходив до аналізу українського літературного процесу із багатим запасом знань про західно-європейську і російську літературу. Це додавало його критичним студіям стереоскопічного ефекту: конкретне явище він бачив у синхронічному і діахронічному зрізах водночас. Пишучи про М.Хвильового, дослідник вдавався до невимушених аналогій і порівнянь з експериментами "Серрапионових братів" (В.Каверін, В.Іванов, Б.Пільняк та ін.), проте при цьому він не вважав, що український письменник щось запозичує чи наслідує. Проблему "впливів" та "запозичень" О.Білецький трактував, роблячи певний жест убік Маркса і його матеріалізму: мовляв, справа не в суб'єктивних "впливах" і "запозиченнях", а в об'єктивних - соціально-економічних! - чинниках. "Літературна й художня традиція, - кілька разів повторював він у 1923-1926 рр., - виростає ... з умов соціально-економічного життя". У творчості ж конкретних письменників зумовлена таким чином традиція здобуває індивідуальне переломлення - звідси начебто й поява типологічно споріднених феноменів.

Чи були ті визнання примату соціально-економічних чинників просто ритуальною даниною матеріалізму 1920-х (який поступово ставав войовничим), чи широю науковою вірою О.Білецького? Швидше - друге. У всякому разі, вже 1928 р. в статті "*Сонячна машина*" В.Винниченка ("Критика", 1928, № 2) він цілком солідаризується з "марксистською критикою" в її поглядах на європейський роман. (Сама ця стаття, між іншим, надзвичай-

но цікава: Винниченкова "Сонячна машина" аналізується в ній у зв'язку з розвитком утопії як літературного жанру, звідси - й відповідний контекст, що визначається іменами М.Чернишевського, О.Богданова, Г.Уеллса, Е.Сінклера, О.Толстого, Б.Келлермана, Ю.Смолича, О.Уайльда, І.Еренбурга...).

Наприкінці 1920-х О.Білецький, судячи з усього, уже не відчував внутрішньої потреби якось дистанціюватися від "марксистської критики". Ю.Шевельов, який тоді був його студентом, у шойно виданих спогадах стверджує, що "у викладах і Шамрая, і Білецького, і Габель ... не було підтягання літератури під марксизм і боротьбу кляс", що "вододіл епох і світоглядів проліг десь 1930 року" [4, 154-155]. Це так, проте деякі постулати "марксистського літературознавства" помітні і в більш ранніх працях О.Білецького.

А 1934 року він напише і видасть у Москві монографію "К.Маркс, Ф.Енгельс и история литературы". Ще через якийсь час (1950 р.) О.Білецькому "за посадою" доведеться робити доповідь на науковій сесії АН УРСР про значення праці Й.В.Сталіна "Марксизм и вопросы языкознания" для радянського літературознавства. Можливо, в усьому цьому був той елемент ГРИ, МЕФІСТОФЕЛЬСТВА, що - за словами того ж Ю.Шевельова - складала істотну частину образу професора Білецького?

"Він любив маски і ескапади, і він добре знав можливості й межі відкритої романтиками іронії"...

Здається, в 1930-ті роки О.Білецькому було вже не до іронії. Наставала доба жорстокого підминання естетики ідеологією, - і наукова Муза вченого й критика почала витрачати оригінальність свого "Я", нагадуючи жінку із запнутим обличчям. "Розкутий науково-критичний стиль мислення О.Білецького став поступово сковуватись кригою вульгарно-соціологічного трактування явищ літератури", - резюмував із цього приводу автор "Історії українського літературознавства" М.Наєнко (віддавши у своєму дослідженні значно більше уваги невдатим для О.Білецького 1930-1940 рр., аніж зоряним 1910-1920-м) [5, 193]. Починалася драма видатного філолога - драма закріпачення шукаючої думки догматикою та ортодоксією...

Втім, войовничим ортодоксом О.Білецький якраз і не був, як не був він, за слушним зауваженням І.Кошелівця, і "героєм проти-советських барикад" [6, 127]. У часи хрущовської відлиги він ще переживе своє "третє цвітіння", яке нагадає читачам про його "цвітіння" 1910-1920-х років, коли професор Білецький, кажучи словами його студента, "любив свавілля", себто - бенкет вільного інтелекту.

1. Білецький О. Літературно-критичні статті. - К., 1990.

2. Новиченко Л. Перечитуючи Білецького // Про Олександра Білецького. - К., 1984.

3. Михайличенко Г. // Мистецтво. - 1919. - № 1.

4. Шевельов Ю. (Юрій Шерех). Я - Мене-Мені (і докруг). - Харків-Нью-Йорк, 2001.

5. Наєнко М. Історія українського літературознавства. - К., 2001.

6. Кошелівець І. Розмови в дорозі до себе. - К., 1994.

Volodymyr Panchenko

ALEXANDER BILETSKY AS LITERARY CRITIC: IN 1920-s

The article researches the literary and critical works by Alexander Biletsky in 1920-s. The author focuses on the concept of Ukrainian poetry development in the first decades of the XX cent, and Ukrainian prose in 1920-s, grounded in O.Biletsky's articles, as well as the individual style of the critic.